

ARTA PODOABELOR ÎN EPOCA BRONZULUI**Liliana CONDRATICOVA***Centrul Studiul Artelor, Institutul Patrimoniului Cultural al AȘM*

A l'époque de bronze, les motifs ornementaux de la spirale et du méandre sont organisés dans des systèmes cohérents, suggérant le mouvement de rotation du soleil. Le bronze a joué un rôle décisif dans le domaine de l'art. Les plus connus sont la hache à disque en bronze, l'épée en bronze, le vase et les bracelets en or, décorés d'incisions, surtout les spirales, disposées en bandes ou en motifs circulaires.

Vestigiile nonverbale ale trecutului, podoabele au servit dintotdeauna drept sursă veridică privind cultura materială a comunității umane într-o anumită perioadă istorică. Totodată, articolele de artă decorativ-aplicată din epoca bronzului invocă în fața cercetătorilor și chestiuni speciale, precum descrierea și clasificarea pieselor depistate, ceea ce înlesnește evident determinarea valorii istorice și artistice, specificarea tehnicilor de lucru și a materiilor prime utilizate. Apărute în paleolitic, podoabele îndeplinesc, pe parcursul secolelor, funcțiile social-economică, magico-religioasă, pragmatică și de înfrumusețare. Pentru confecționarea lor, s-a recurs la utilizarea celor mai variate materii prime, precum scoicile, pietrele colorate și cele organice, în neo-, eneolitic își fac apariția primele podoabe pentru realizarea cărora s-a folosit cuprul, iar ulterior și aurul. Date sumare despre arta podoabelor în epoca bronzului se întâlnesc în variate articole publicate în reviste științifice și în presa periodică. Pe lista lucrărilor speciale, consacrate fragmentar artei bijuteriilor, se înscriu și cele publicate de către cercetătorii din Moldova, precum V.Dergaciov [1], T.Bader [2], V.Drăguț [3], V.Simion [4], V.Florea [5], o lucrare colectivă cu referință la culturile epocii bronzului [6], S.Agulnikov [7] ș.a.

Epoca bronzului reprezintă un salt calitativ, legat de evoluția continuă în toate domeniile de activitate, diferențierea socială și de avere, noi cunoștințe metalurgice cu referință la prelucrarea aliajului descoperit. Din aceste considerente, epoca bronzului va cunoaște un repertoriu vast de manifestări, va crea aproape tot ceea ce omul este în stare să creeze și azi în domeniul artei podoabelor de aur, salt calitativ și cantitativ, care necesită explicații în domeniu. Cultura bronzului urmează pe cea a neoliticului, fiind caracterizată la origine prin elemente artistice inferioare, în comparație cu marea artă din cultura Cucuteni-Tripolie. În schimb, în viața activității tribale se produc schimbări profunde menite să contribuie la apariția unor categorii, forme și modalități de expresie nouă. Epoca bronzului prezintă o perioadă istorică mult mai dinamică decât cele precedente, cu modificări esențiale în toate domeniile, ceea ce permite crearea unor obiecte decorative tot mai individuale. Foarte modeste în neolitic, obiectele executate din metal devin tot mai numeroase în epoca bronzului, piesele de aur fiind mult mai frecvente decât cele de argint. Dacă în epoca neolitică faza eneolitică arta aurului a fost reprezentată practic de o singură categorie de obiecte (idoli antropomorfi), legate exclusiv de credințe și ritualuri magice, atunci epoca bronzului va cunoaște un repertoriu vast de manifestări, va crea aproape tot ceea ce omul este în stare să creeze și azi în domeniul artei metalelor prețioase. Este lesne de constatat (în baza vestigiilor arheologice) că în spațiul Carpato-Dunărean este prezentă o evoluție continuă în toate domeniile de activitate, comunitatea umană fiind compusă din elemente unitare și dense, cu posibilități infinite. În plan social diferențierile sunt abia perceptibile, deși se resimte o diferențiere destul de mare prin averea deținută, fenomen condiționat și de creșterea fără precedent a activităților războinice. Aceasta este una dintre explicațiile de ce încă de la finele neoliticului tardiv piesele devin tot mai individuale și se vor transmite epocii bronzului cu această particularitate. Categoria de creații care sunt puternic individualizate prezintă piesele de aur. În epoca bronzului, apar primele piese de podoabă din aur în sensul adevărat al cuvântului, mici sârme-inele, plăcuțe înșirate pe un suport textil, spirale simple care sunt predecesoarele inelelor de tâmplă răspândite în epoca bronzului. Mărturiile incontestabile, în acest context, prezintă inelul simplu din stratul Boian de pe „Dealul Ulmilor”, sau spirala simplă descoperită la Gumelnița, jud. Ilfov [8]. Este evident că exuberanța obiectelor de aur în tot spațiul bronzului Carpato-Pontic este legată nu numai de creșterea și concentrarea puterii unei persoane anume din cadrul comunității. Un rol fundamental au deținut noile cunoștințe obținute în această primă epocă a metalurgiei din istoria comunității omenești de la nordul Dunării, cunoștințe, care i-au creat omului posibilitatea începerii exploatații sistematice a rezervelor de aur aluvionare sau din zăcăminte. Noua îndelet-

nicire, obținerea și prelucrarea bronzului, a contribuit și la apariția unei noi categorii sociale: meșteșugari, oameni specializați, care, cu timpul, au devenit meșteri iscusiți și foarte solicitați în arta metalului.

Deși inițial rudimentare, piesele de cupru și metale nobile sunt confecționate exclusiv prin turnare, forjare și alte operații tehnice fiind solicitate mult mai târziu, din care considerente, primele piese de aur practic nu se pot încadra în categoria artei podoabelor. Totodată, spre deosebire de arta neolitică, care de preferință, servea cultului feminității, a Zeiței-Mame, arta epocii bronzului este legată de creșterea rolului bărbatului și trecerea spre descendența patriline.

Cât privește prelucrarea bronzului, începută în spațiul românesc, după cum afirmă VI.Dumitrescu, pe la cca 1800 a.Chr., iar în opinia altor specialiști, și mai devreme, ea avea să devină o ocupație curentă în special în Transilvania, care constituie unul dintre cele mai importante centre metalurgice europene. Cu timpul, prelucrarea bronzului devine o preocupare curentă, fiind confecționate unelte decorate cu variate simboluri, însemne ale puterii și podoabe, care urmau să sublinieze puterea aristocrației, a conducătorului militar și a sacerdotului suprem. În afară de seceri și topoare simple, sunt confecționate în număr estimabil topoare de bronz cu disc, bogat decorate și folosite atât în luptă, cât și ca însemne ale puterii șefilor militari, precum sunt cele descoperite la Someșeni și Apa – jud. Cluj sau Perșinari – jud. Dâmbovița. În paralel cu bronzul, pentru satisfacerea unor cereri din ce în ce mai insistente, ca urmare a diferențierii sociale, continuă să se prelucereze aurul. Tezaur importante cu piese de aur, datate din epoca bronzului, au fost depistate la Firiteaz – jud. Bihor, Sacosu Mare – jud. Timiș, Grăniceri – jud. Arad, Săcuieni – jud. Bihor, Ostrovu Mare – jud. Mehedinți, Sărăsău – jud. Maramureș, în care abundă brățările de aur, suple, elegante, somptuoase, executate cu multă finețe; discuri și falere gravate; aplice; pandantive și alte podoabe [9]. Cele mai reprezentative descoperiri ale perioadei timpurii a bronzului prezintă inventarul tumulilor de la Mândrești, Telenești – pafta de os cu două orificii.

În epoca bronzului în organizarea comunităților se resimte caracterul militar al societății, marcat de ierarhia socială, conducătorii de triburi fiind remarcați prin anumite însemne ale puterii, sceptre, podoabe specifice, unele din ele cu vădit caracter ritual (tezaurile de la Țufălău, Sărăsău, Turnu Măgurele, Perșinari). Din această epocă datează numeroase obiecte de podoabă – brățări, inele, cercei – realizate prin forjare, torsionare a firului metalic, gravare și turnare în tipare. Aceste piese se disting prin motive decorative specifice – cercuri, linii, cruciulițe, protome de animale, bande, caneluri etc., ceea ce denotă practicarea continuă a prelucrării artistice a metalului prețios. În epoca bronzului își fac apariția și primele falere – mici discuri din metal prețios, decorate cu motive spiralice sau solare, motive zoomorfe stilizate, care erau folosite ca aplice pentru costumul conducătorului, sau în calitate de pandantive. De la finele epocii bronzului datează numeroase vase de aur, care și astăzi frapază prin eleganță și frumusețe [10].

Foarte modeste în neolitic, obiectele executate din metal devin tot mai numeroase în epoca bronzului, piesele de aur fiind mult mai frecvente decât cele de argint. Grație prezenței zăcămintelor de metal prețios în Transilvania, această ramură cunoaște o dezvoltare mult mai fructuoasă în raport cu Țara Românească și Moldova. Tezaurile de aici din epoca bronzului se disting prin numărul de obiecte prestigioase confecționate din aur, prelucrat paralel cu bronzul, diversitatea pieselor, varietatea formelor și motivelor ornamentale, a tehnicilor de prelucrare a metalului prețios [11]. Evoluția generală a societății pe linia concentrării autorității supreme și, respectiv, a puterii supreme, contribuie la transformări esențiale în toate domeniile, inclusiv, și cel al artei. Din categoria obiectelor de podoabă specifice pentru epoca bronzului vom menționa cerceii-pandantive mono- și plurispiralice, confecționați din sârmă de cupru, argint sau aur; brățările simple din sârmă și brățările compuse din mai multe tuburi mici, răsucite din foite de cupru; salbele și amulette-pandantive din colți perforați de lup, câine, vulpe sau cerb nobil.

Geometrismul în arta decorativ-aplicată, mai ales în orfevrărie, este marcat prin complexitatea elementelor decorative stilizate, descifrarea cărora prezintă și actualmente dificultăți estimabile, dar constituie, în dese cazuri, cheia spre înțelegerea lumii comunității epocii bronzului. Motivele ornamentale sunt, de cele mai dese ori, împrumutate de pe piesele de ceramică, cea mai uzuală fiind spirala dinamică, asemenea unui vârtej, pusă în legătură cu un eventual cult al soarelui.

Începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului tezaurile de piese de podoabă, precum și descoperirile singulare de piese metalice, devin tot mai reprezentative, fenomen în strânsă legătură nu atât de creșterea puterii unei persoane din cadrul comunității, cât de noile cunoștințe obținute în această primă epocă a metalurgiei. De menționat că creațiile bronzului din Caucaz, Balcani sau din Europa Centrală posedă anumite si-

militudini cu operele meșterilor de la nord de Dunăre, analogii sesizabile în formele obiectelor și elementele decorative utilizate cu succes [12]. Grație faptului că democrația militară s-a impus drept unica formă de guvernare, se confecționează nu numai arme, dar și podoabe, care exemplifică perioada de siguranță și dezvoltare fructuoasă, care influențează, în primul rând, arta metalelor prețioase, tot mai mult subjugată unei anumite conduceri sau divinități supreme.

Din epoca bronzului datează numeroase obiecte de podoabă (inele, cercei), realizate prin forjare și torsionare a firului metalic, gravare și turnare în tipare; manifestate prin brățări de bronz cu capetele care se depășesc, confecționate din bară metalică turnată, cu însemne ale defectelor obținute la turnare, unele exemplare placate cu un strat de cupru (Bogdanovca, Cimișlia). Tezaurile acestei perioade se disting prin numărul de obiecte confecționate din aur, diversitatea pieselor (brățări, inele, discuri, pandantive, butoane, diademe funerare), varietatea formelor și motivelor ornamentale, a tehnicilor de prelucrare a metalului prețios. Purtătorii *culturii înmormântării în gropi* preferau coliere din dinți de lup; podoabe spiralice, din sârmă de bronz (necropola tumulară de la Gura Bâcului) [13], erau preferate și podoabe din scoici de tip „unio”, amulete de os, inele metalice de mărimi medii. Mostre ale podoabelor din epoca bronzului sunt prezentate de inventarul funerar depistat în mormântul-pereche aparținând unei femei, la gât păstrându-se fragmente de podoabă de cupru în mai multe spire (Orhei); podoabe spiralice, fiecare cu câte 6 spire (Cioburciu) sau inel monospiralic de argint; pandantive din colți de animal (Tudora – Ștefan Vodă); cercei de cupru din sârmă groasă nesudată, cercei în formă de inel în spire; paftale de os cu două perforații (tumulul de la Parcani și Ternovca – Tiraspol) [14], specific pentru ritul funerar este și plasarea pe frunte a plăcuțelor de cupru (posibil, în legătură cu cultul religios profesat, funcții apotropaice sau de subliniere a statutului social-economic). Purtătorii culturilor din epoca bronzului acordau preferință inelelor de tâmplă de aramă (Cazaclia, Giurgiulești, Bădragii Vechi, Talmaz) sau confecționate din aur, rotunde sau spiralate (Brânzeni), inele de bronz (Cazaclia), inele de tâmplă de aur erau asociate cu pandantive (Pohrebea) și piese similare realizate în argint (Brăviceni, Roșcani); mărgelile de sticlă și din chihlimbar (Cazaclia); pandantive din colți animalieri (Corjova, Tețcani); agrafe de păr folosite în calitate de piese pentru înfrumusețarea coafurii (Dănceni).

Perioadele mijlocie și tardivă ale epocii bronzului sunt reprezentate în spațiul Pruto-Nistean prin patru culturi arheologice: *cultura ceramicii în mai multe brăie*, Comarovca, Noua și Sabatinovca, fiecare cu anumite similitudini și divergențe (așezările de la Mândrești, Hristici, Lozova, Vărvăreuca și Dancu). Tezaurile de piese de podoabă, precum și descoperirile de obiecte metalice izolate, devin tot mai reprezentative, depistându-se catarama de os, în formă de cerc, cu suprafața șlefuită, în plan rotundă, de formă corectă, culoare sur-cafenie. Purtătorii *culturii ceramicii în mai multe brăie* preferau fibule-paftale de cordon din os. Merită atenție asemenea podoabe precum clopoței [15] de bronz, descoperiți în mormintele tumulare de la Grădiște. Mărgelile de sticlă și mărgelile în formă de amforete intrau în componența colierelor complicate, fiind clasificate în două grupuri: confecționate din sticlă neagră, cu orificiu relativ mare, de formă discoidală în profil și mărgelile confecționate din sticlă galbenă, cu perforație mică, rotunde în profil. Pentru această perioadă sunt specifice și paftale masive de os, de formă circulară [16], depistate la Cârnațeni – Căușeni; Nicolscoe și Novocotovsc, Slobozia; cercei de formă elipsoidală, executați din placă de bronz prin turnare (Nicolscoe-Slobozia), mărgelile și semifabricate pentru mărgelile de bronz, executate prin turnare și forjare, paftale de os confecționate prin sfredelire și șlefuire (Brăviceni – Orhei), inele de tâmplă, de bronz, în 1,5 spire (Petrești – Ungheni); paftale de os și brățări [17], confecționate din sârmă de bronz, de formă elipsoidală, cu capetele care trec unul peste altul (Vărătic – Râșcani). Pandantive în formă de spirală se referă la *cultura înmormântărilor în gropi* și prezintă piese realizate prin răsucirea în două a sârmei ovale în secțiune, catarama de os, în formă de cerc, cu suprafața șlefuită, în plan rotundă, de formă corectă și de culoare sur-cafenie (Hagimus – Căușeni). Tot aici au fost depistate 14 mărgelile de argint biconice aurite cu diam. 0,6 cm, mărgelile amalgamate cu aur, confecționate din două părți sudate, din foaie de argint, cu perforație, culoarea de la auriu la sur-violet. Aceste mărgelile, asociate cu mărgelile de sticlă și piese în formă de amforete, intrau în componența unui colier complicat. Mărgelile de sticlă se clasifică în două grupuri: confecționate din sticlă neagră, cu perforație relativ mare, de formă discoidală în profil și mărgelile confecționate din sticlă galbenă, cu perforație mică, în secțiune rotunde. Pandantivele sunt realizate în formă de spirală ovală în secțiune răsucită în două, de culoare sur-violetă, iar cataramele sunt, de cele mai dese ori, realizate din os, în formă de cerc, cu suprafața șlefuită, în plan rotundă, de culoare sur-cafenie.

Către finele bronzului, bijuteriile de aur își pierd sensul simbolic sacral, luând o anumită semnificație legată de unele particularități geografice, dar fără specificarea trăsăturilor etnice și spirituale. Mărgelele din epoca bronzului sunt de forma biconică, cu suprafața șlefuită, culoare cafeniu-închis, deosebindu-se și mărgele de argint biconice aurite, mărgele amalgamate cu aur, confecționate din două părți sudate, din foaie de argint, culoarea suprafeței puțin patinată de la auriu la sur-violet, cunoscute în baza tezaurilor și obiectelor singulare de obiecte de bronz de la Tețcani, Tiraspol, Grădiște, Pruteni, Calfa. Spațiul Pruto-Nistorean în *epoca bronzului tardiv* poate fi împărțit convențional în două zone culturale: zona de silvostepă, unde locuiau purtătorii *culturii Noua*, iar mai târziu și triburile tracice ale Hallstattului timpuriu și zona de stepă, populată de purtătorii *culturilor Sabatinovca și Belozeorsc*. Triburile culturii Noua foloseau uneltele și podoabele din bronz, reprezentate în formă de depozite sau descoperiri singulare, turnate în ateliere locale din minereul importat. În urma investigațiilor a fost descoperit un fragment de creuzet (Grinăuți – Dondușeni), folosit, mai mult ca probabil, la turnarea secerelor cu două perforații la mâner, ceea ce denotă practicarea locală a metalurgiei bronzului [18]. În epoca bronzului tardiv teritoriile de stepă au fost populate de triburile *culturii Srubnaja* (depozitul de la Socoleni). Specific culturii Sabatinovca (tumuli de la Gura Galbenă – Cimișlia) este prezența variatelor sule de os care imită piesele de metal, ace de bronz cu vârful spiralat; brățări și inele pe mâini, pandantive (Novocotovsc – Tiraspol), inclusiv brățări masive, executate prin turnare, de formă ovală, cu capetele depășite; fibule cu urechișă ovală și brățări de bronz.

În așa mod, succinta trecere în revistă a celor mai reprezentative piese denotă că epoca bronzului în spațiul Pruto-Nistorean prezintă o diversitate mare de podoabe, confecționate din materii prime nobile și aliaje metalice ieftine, fiind clasificate, în funcție de modalitățile de port în *podoabe pentru brațe* (brățări, inele), *piese pentru cap, gât și vestimentație* (mărgele, coliere, pandantive, amulete, ace, fibule, paftale), purtate de bărbați și de femei. Luând în considerare unitatea tipologică și stilistică a podoabelor din epoca bronzului, menționăm că *fibulele* depistate în interfluviul Nistru-Prut prezintă piese de bronz cu scut oval (cu analogii în Europa Centrală) [19], la care se adaugă fibule în două spire, datate cu sec. XI-IX î.Chr. și fragmente ale fibulelor *passementerie*, frecvent întâlnite în spațiul Carpato-Danubian. *Agrafele* (ăcele), în funcție de decorarea vârfului, prezintă următoarele tipuri: 1) cu vârful monospiral (specific purtătorilor culturilor Noua și Sabatinovca), apărute la mijlocul perioadei și răspândite la finele bronzului; 2) cu vârful inelat (cultura Noua); 3) agrafe cu vârful ajurat, pentru care este specifică incizia romboidală pe vârful piesei; 4) agrafe cu vârful biconic, specifice bronzului tardiv și culturii Noua. Alte categorii de piese sunt mai puțin reprezentative, precum pandantive cruciforme specifice culturii Noua, piese de factură ajurată, datate nu mai devreme de sec. XII î.Chr., lăntșoare de bronz utilizate pentru suspendarea pandantivelor ajurate, brățări cu capetele neunificate și decorate cu ornament incizat, frecvent răspândite în spațiul Carpato-Danubian. Totodată, prezența pieselor metalice în interfluviul Nistru-Prut denotă prezența locală a prelucrării metalelor de purtătorii culturilor Sabatinovca, Belozeorsk și Noua, drept argumente servind tipurile locale ale pieselor de bronz (pandantive cruciforme) și atestarea atelierelor locale unde se turnau piese de bronz, documentate prin forme de turnat și lingotiere. Mormintele militare posedă ca inventar funerar vârfuli de săgeată, aplice de bronz, iar descoperirea mărgelelor de sticlă într-un mormânt denotă apartenența unei femei, deși în această perioadă mărgelele făceau parte și din inventarul funerar al tumulilor bărbătești [20].

Totodată, arta bronzului posedă, de cele mai dese ori, caracter masculin, legat de ascendența patriarhatului și a cultului Zeului-Soare. La finele bronzului devine evident un fenomen artistic de sinteză, legat de predominarea până la monotonie în arta metalelor a elementelor decorative preluate din ceramică. Acest canon este realizat cu succes de fantezia aurarilor, care formează îmbinații ingenioase a figurilor geometrice. Unitatea tipologică, stilistică și tehnică a podoabelor executate în această perioadă denotă apariția unui aspect regional al civilizației geto-dacice, fiind semnalată unitatea evoluției istorico-sociale, spirituale și a creației artistice. Bijuteriile de aur pierd cu timpul sensul simbolic sacral, promovând o anumită semnificație în referință cu unele particularități geografice, dar fără specificarea trăsăturilor etnice și spirituale. Arta metalelor prețioase practică de către geto-daci în epoca bronzului posedă următoarele trăsături distinctive: 1) este o artă a simbolurilor solare, abstracte, cu o permanentă tendință spre geometrism dinamic și primele încercări de realizare a unor reprezentări antropomorfe; 2) prezintă o creație extrem de bogată ca formă, dar cu ornament practic canonizat, excepțională numai grație măiestriei artistice și asocierii elementelor decorative; 3) în pofida influențelor popoarelor nomade, mai mult sau mai puțin semnificative, rămâne a fi o artă originală, complet diferită de arta popoarelor din regiunile limitrofe, din punctul de vedere al formei, ornamentului și tehnicii,

fiind un argument incontestabil al unității spirituale și etnice a geto-dacilor; 4) folosirea aurului pentru confecționarea variatelor podoabe menite să servească aristocrația și cultul suprem al Soarelui, de unde rezultă abundența articolelor de bijuterie, vase, harnașament, arme confecționate din aur, ceea ce a permis cercetătorului Șt. Burda să desemneze epoca bronzului, în care s-a dezvoltat civilizația geto-dacă, ca fiind *epoca aurului* [21].

Conținutul simbolic al decorului este determinat de elemente și de ordonarea lor în ansamblu, podoabele fiind un exemplu de semnificație social-culturală și prestigiu. Decorul pieselor din epoca bronzului rămâne dominat de același principiu al radialității, iar în cazul metalului, precedează la solarizarea tuturor motivelor, provenind dintr-o anterioară simbolică. În fine, arta epocii bronzului nu este numai expresia unei religii, dar și a unei ierarhii cosmice și sociale, dominate de cultul Soarelui ca principiu universal al vieții și al morții. Moștenirea artistică a epocii bronzului constă în continuitatea producției și tehnologiei bronzului, pregătind trecerea de la simbolic-decorativ la decorativul în sensul veritabil al cuvântului, și prin aceasta, la arta anti-chității clasice [22]. Arta metalelor prețioase și orfevrăria epocii bronzului erau chemate să contribuie prin operele sale la sporirea și evidențierea cultului conducătorilor.

Referințe:

1. Дергачев В. Памятники эпохи бронзы: Археологическая карта Молдавии. Вып. 3. - Кишинев: Штиинца, 1973; Idem. Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев: Штиинца, 1975.
2. Bader T. Evoluția fibulelor de pe teritoriul României de la sfârșitul epocii bronzului până în perioada hallstattului târziu // Thraco-Dacia. - București. - 1983. - T.IV. - Nr.1-2.
3. Drăguț V. L'art roumain. - Bucarest: Editions Meridiane, 1984.
4. Simion V. L'art des metaux précieux en Roumanie. - București: Meridiane, 1990.
5. Florea V. Istoria artei românești. - Chișinău: Hyperion, 1991.
6. Comori ale epocii bronzului în România. - București: Muzeul Național de Istorie a României, 1995.
7. Agulnikov S. Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia. - București, 1996.
8. Burda Șt. Tezaure de aur din România. - București: Meridiane, 1979, p.11.
9. Florea V. Op.cit., p.27-28.
10. Simion V. Op. cit., p.68.
11. Ibidem, p.6.
12. Burda Șt. Op. cit., p.15.
13. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. MNAIM. FB 20184.
14. Дергачев В. Op. cit., p.14, 16, 29, 34, 52.
15. MNAIM. FB 21713.
16. MNAIM. FB 26567; FB 26672.
17. MNAIM. FB 26674; FB 26675.
18. Дергачев В. Op. cit., p.68.
19. Bader T. Fibule cu scut dintr-un singur fir. // SCIV. - București, 1970, 2, c.213-218.
20. Маркевич В. Исследования молдавской неолитической экспедиции // Археологические исследования в Молдавии (1972). - Кишинев: Штиинца, 1974, p.86.
21. Burda Șt. Op. cit., p.20.
22. Florescu R. Arta epocii bronzului în România // Comori ale epocii bronzului în România, p.35-36.

Prezentat la 02.03.2010